

Sección de fotografía dos pavimentos de cantos rodados no Pazo dos Armada. [© J. Lamas]

DEBAIXO DOS NOSOS PÉS

Celso Rodríguez Cao
Arqueólogo

Con estas breves notas que titulamos *Debaixo dos nosos pés* pretendemos dar unhas pinceladas sobre a historia da nosa cidade de Ourense a través dos seus pavimentos. Con este obxectivo, optamos por analizar algúns pavimentos que existiron antes e despois do nacemento da cidade.

Para iso contamos co potencial informativo da arqueoloxía. A partires do coñecemento dalgunhas intervencións arqueolóxicas que se teñen realizado nos últimos anos, e que nos amosan exemplos de pavimentos, de distintos contextos e cronoloxías, no que poderíamos traducir como unha perspectiva diacrónica da historia da cidade.

A sedentarización das comunidades humanas nun mesmo espazo vai favorecer ou intensificar os procesos de formación de pisos de utilización ou pavimentos, moitas veces difíciles de identificar nas intervencións arqueolóxicas, tal e como nos recorda Gordon Childe¹. Estes pisos ou pavimentos podémolos clasificar en pavimentos de “terra batida” e en pavimentos con elementos arquitectónicos. Os primeiros imos atopalos en todos os períodos históricos asociados a diferentes situacións e utilizacións. Inda na actualidade esta técnica segue sendo emprega-

da en núcleos rurais, no piso terreo das casas, especialmente de carácter agrícola, sendo moi empregado en cortes e adegas. En canto aos segundos, vanse empregar materiais seleccionados (que o propio medio onde se executan vai proporcionar, ou incluso –algúns casos– con material de importación) para dar resposta a funcionalidades específicas do espazo edificado, ben sexa no interior, ben no exterior². O seu obxectivo foi o de crear superficies homoxéneas que facilitasen as comunicacións, transportes, unión entre varios espazos, etc. Ao mesmo tempo, coa construción destes pavimentos dábase resposta a outras funcións como as hixiénicas, estéticas, de poder e prestixio, etc.

Dende a Pre-Historia antiga, o territorio onde se vai situar a cidade de Ourense é un territorio de grande atractivo para os humanos, xa que reunía extraordinarias condicións xeográficas e naturais. Situada na subconca media ou Miño Ourensán, perfectamente definida por Otero Pedrayo³, este amplo val que cruza o Miño e completado cos seus afluentes: Barbaña, Lonía e Porto, conxugada cun paleo-ambiente pleno de recursos, entre os que teríamos que destacar tamén os seus afloramentos termais, constituirán factores propicios para a fixación de grupos humanos.

1. GORDON CHILDE, V. (1972): *Introducción a la arqueología*. Barcelona.
2. LORENZO FERNÁNDEZ, X. (1982): *A casa*. Vigo, pp. 27-29.
3. OTERO PEDRAYO, R. (1926): *Guía de Galicia*, Vigo.

*Colexio das Xosefinas.
Área termal romana: nº 1 e 2
pavimento opus signinum, nº 3:
pavimento opus testaceum.
[© L. Orero Grandal]*

Como ocorre coas antigas cidades que se atopan sepultadas baixo as actuais, a investigación sobre *Auria* debeu adaptarse aos condicionantes característicos da arqueoloxía urbana. A exploración arqueolóxica da cidade reúne un elevado número de sondaxes, seguimentos e controis arqueolóxicos, fronte a un reducido número de escavacións en área. Nestas condicións é moi difícil interpretar os restos atopados, definir as estruturas arquitectónicas ou interpretar a súa funcionalidade. Todo elo dificulta de xeito enorme a reconstrución da *forma urbis* e a súa evolución temporal. De aí que dita mostraxe de colos ou pavimentos simplemente amose una serie de revestimentos que os nosos antepasados puxeron baixo seus pés nunha cidade en constante evolución.

Así, para mostrar os primeiros pavimentos temos que retroceder a mediados do s. I d.C., especialmente á área das Burgas, onde tanto as actuacións arqueolóxicas no colexio das Xosefinas como na Casa dos Fornos, proporcionáronnos varios niveis ocupacionais que estaban relacionados con diferentes pavimentos, construídos con distintos materiais segundo o seu uso. No primeiro destapáronse unha serie de estruturas vinculadas ao uso termal de carácter hixiénico e lúdico⁴. Entre estas estruturas parcialmente escavadas, destacan un depósito e un *hypocaustum* que presentan un pavimento de *opus signinum*. A

terceira estancia escavada está construída cun pavimento de *opus testaceus*.

Estes dous tipos de pavimentos, tamén foron rexistrados na parte posterior do edificio do Instituto Otero Pedrayo, o denominado “Pompeo”, solar que en época decimonónica formaría parte do xardín botánico do Posío.

No “Pompeo”, debaixo do que foi o campo de deportes de dito Centro Educativo, púidose exhumar parte das estruturas de tipo habitacional, correspondentes cronoloxicamente tanto ao Alto Imperial como ao Baixo Imperial, e cunha continuación até a Baixa Idade Media, neste último período con elementos construtivos vinculados á actividade gremial de curtidos.

O primeiro dos pavimentos, de *opus signinum*, está relacionado con diferentes habitacións dispostas en torno a un patio central que dispuña dun pozo. O segundo, de *opus testaceum*, realizado con ladrillos *bipedalis*, forma parte dunha estrutura pertencente ao Alto Imperial, sendo a súa orientación, ao igual que as anteriores estruturas, cara a vía secundaria que, partindo da Vía XVIII do Itinerario de Antonino, entraba na nosa cidade e tal como sucede no caso de *Lucus Augusti*, esta convértese nunha das rúas principais da súa planimetría ortogonal urbana.

4. OREIRO GRANDAL, L. (1998): “Intervención arqueolóxica nas inmediacións das Burgas: Patio do Colexio das Xosefinas (Ourense, 1996)”. *Boletín Auriense*, T. XXVII. Ourense, pp. 107-146.; ID., (2009): “Actuacións arqueolóxicas na cidade de Ourense: Colexio das Madres Xosefinas e Xardín do Posío”, en *Ourense. A cidade, da orixe ao século XVI*. Ourense, pp. 33-44.

Balneario salutarífico de Casa dos Fornos.
[© C. R. Cao]

Reconstrución Balneario salutarífico. 1: Pavimento de lousas de granito, 2: pavimento opus signinum.
[© A. Colmenero]

En canto á Casa dos Fornos, as escavacións arqueolóxicas realizadas permitiron facer unha lectura diacrónica dende a etapa romana até a actualidade. En época romana destaca unha serie de estruturas vinculadas a un edificio con funcionalidade terapéutica e cultural, cuxa construción se realizou onde xorde a fonte termal das Burgas, para así aproveitar as calidades minerais e caloríficas destas augas. Este edificio dispuña dun espazo central ocupado por unha piscina abovedada e pechada por un patio porticado. A cronoloxía desta edificación romana⁵, con diversas modificacións, sería do s. I-III d.C.. Durante a escavación de dito edificio puidemos destapar dous pavimentos de características diferentes. Por un lado, o pavimento da piscina, construído cos bloques graníticos colocados cunha dobre e suave pendente, cara os laterais e cara o poñente da edificación, o que facilitaría a súa limpeza. O outro pavimento, localizado na zona do patio porticado, sería de *opus signinum*.

Este edificio termal tivo unha serie de modificacións na súa planta a mediados do s. II d.C. e como consecuencia,

na súa funcionalidade. Esta nova actividade non está vinculada ao baño, senón a unha reutilización doméstica.

A área termal posiblemente se trasladou varios metros máis abaixo, Burga de Abaixo, onde e a partir da localización dalgunha *tessera*, cremos que a nova arquitectura dispoñía dun pavimento de mosaico ou *opus tessellatum*. Estes mosaicos⁶ -de inspiración grega polos seus contactos con Oriente- encontraron, dentro da arquitectura romana, unha das solucións perfectas para revestir e impermeabilizar non só pavimentos interiores ou exteriores, senón tamén paredes e coberturas.

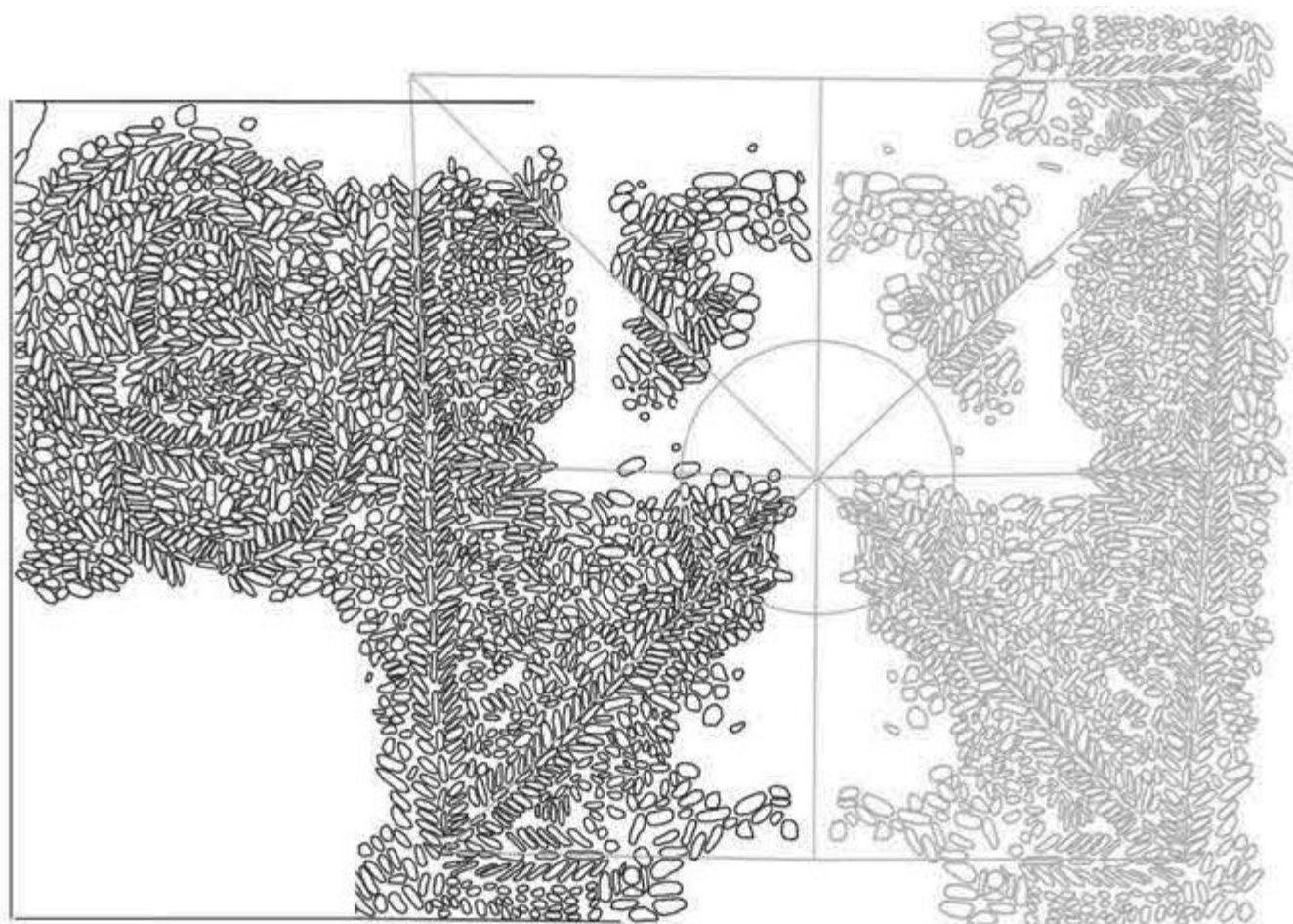
Na Idade Media, até ben entrado o s. XIX, encontrámonos con pavimentos nas rúas e prazas, fundamentalmente de terra, algúns excepcionalmente conformados por laxas⁷ e, dende o s. XVI, os pavimentos serán de cantos de río, aspecto este último rexistrado tanto pola arqueoloxía, como pola documentación arquitectónica que nos ofrecen as Ordenanzas Municipais de Ourense, estudadas por Dña. O. Gallego⁸.

5. RODRÍGUEZ CAO, C. (2013): "As Burgas de Ourense: as súas arquitecturas balnearias a través da historia", en M^o. G. Souto Figueroa (coord.): *Ourense. Unha provincia singular, enigmática e sorprendente*. Ourense, pp. 85-96; EGUILLETA FRANCO, J. M^o.; RODRÍGUEZ CAO, C. (2016): *Agua Divi Vrbs. Agua, dioses y ciudad*. Ourense.; RODRÍGUEZ CAO, C., EGUILLETA FRANCO, J. M^o. (2017): "El balneario romano de la ciudad de Ourense: primer avance de las excavaciones", en G. Matilla Séiquer e S. González Soutelo (eds.): *Termalismo antiguo en Hispania. Un análisis del tejido balneario en época romana y tardorromana en la península ibérica*. Anejos de AEspA LXXVIII. Madrid, pp. 95-115.

6. ADAN, J. P. (2002): *La construcción romana. Materiales y técnicas*. León, pp. 253-256.

7. LÓPEZ CARREIRA, A. (1998): *A cidade de Ourense no século XV*. Ourense.

8. GALLEGO DOMÍNGUEZ, O. (2001): *A cidade de Ourense. Unha visión a través dos séculos*. Boletín Auriense, Anexo 27. Ourense.

Reconstrucción pavimento románico. Palacio Episcopal de Ourense.

[© F. Fariña, M. Fernández, M. Xusto]

Estes pavimentos de “*coios do río*” empezáronse a utilizar dunha maneira sistemática en rúas e prazas da nosa cidade dende comezos do XVI, pero nalgúns edificios a súa existencia sería dunha cronoloxía anterior. Este é o caso do pavimento de *coios* do patio románico do Pazo Episcopal⁹ –edificio do Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense–.

En canto a exemplos deste tipo de pavimentos en prazas e, nos que as actuacións arqueolóxicas os puideron identificar, temos en primeiro lugar a Praza da Ferraría. Esta praza tivo diferentes ampliacións no transcurso da súa historia, unha delas no s. XVII, a expensas das *casa foreiras* do mosteiro de Celanova. A situación destas casas coñécese a partires do estudo e publicación do plano que realizou D. J. Ferro¹⁰.

Nas actuacións arqueolóxicas levadas a cabo no solar nº. 1 desta Praza da Ferraría, e na súa esquina coa rúa Cervantes, nº. 20 e 22, púidose documentar o pavimento da antiga praza, en época medieval/moderna¹¹. Esta praza ocupou unha superficie máis ampla que na actualidade, constatado este feito pola continuidade do seu pavimento no interior de varias edificacións. Dito pavimento estaba formado por cantos rodados colocados perfectamente de perfil, presentando diferentes deseños xeométricos, separados entre eles por pedras graníticas con funcionalidade de condución de augas pluviais. Este piso orixinario da praza encóntrase a unha profundidade de 0.90m en relación á actual.

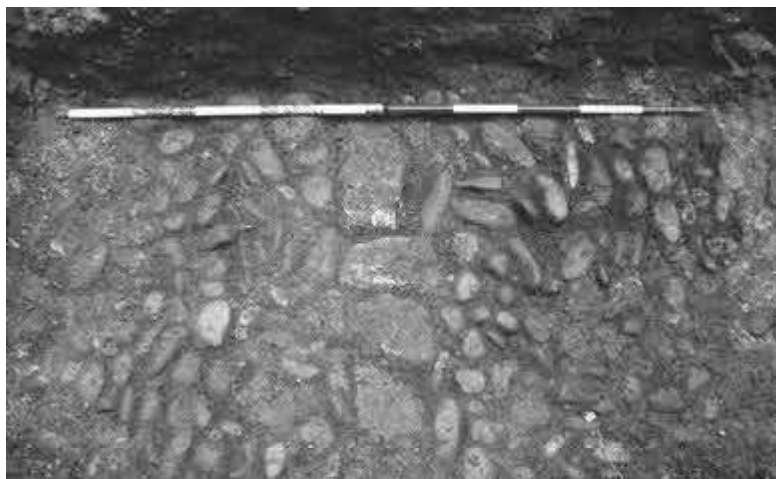
Outras prazas coa mesma pavimentación rexistráronse na *praza da Sal e das Olas* e *praza da Cruz dos Fornos*.

9. XUSTO RODRÍGUEZ, M.; FARIÑA BUSTO, F. (2007): “Intervención nos Paaços, Torres et Curral do Bispo d’Ourens”, en M. López-Mayán Navarrete e C. J. Galbán Malagón (coords.): *Del documento escrito a la evidencia material*. Santiago de Compostela, pp. 229-250.; FARIÑA BUSTO, F., FERNÁNDEZ QUINTELA, X. M., XUSTO RODRÍGUEZ, M. (2009): “Intervencións arqueolóxicas no edificio do Museo”, en *Ourense. A cidade, da orixe ao século XVI*. Ourense, pp. 157-186.

10. FERRO COUSELO, J. (1955): *Visión urbanística del Ourense antiguo*. La Región. Ourense.

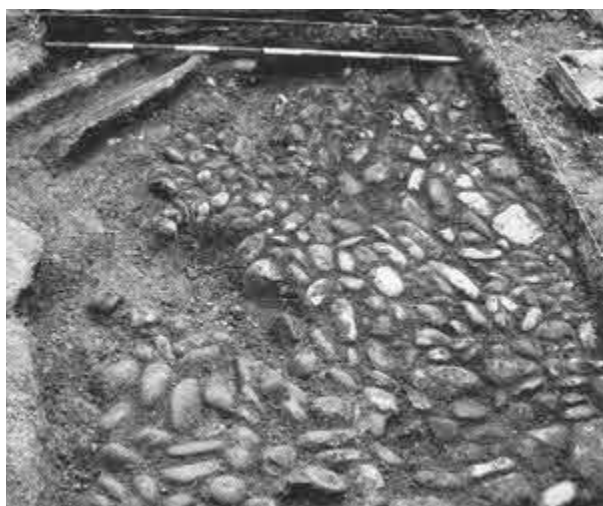
11. RODRÍGUEZ CAO, C. (2008): *Memoria das sondaxes arqueolóxicas valorativas nos predios nº 1 da praza da Ferraría, esquina rúa Cervantes nº 20 e 22, da cidade de Ourense*. Dirección Xeral de Patrimonio Cultural. Xunta de Galicia.

As intervencións arqueolóxicas, tanto no solar nº 4 da actual Praza Manuel Sueiro¹² ou as realizadas nos solares lindantes coa rúa Luna, esquina Pizarro ou a intervención no nº 20-22 da rúa Pizarro, púidose comprobar que ditas edificacións asentábanse en pavimentos de cantos rodados pertencentes a ditas prazas e que, tamén nesta etapa contemporánea, o privado constrúese sobre un espazo que anteriormente foi público.

Pavimento orixinal da Praza da Ferraría
[© C. R. Cao]

Para finalizar con estes pavimentos construídos en espazos públicos, destacamos outro exemplo, neste caso fóra do Centro Histórico. Trátase do terreo que circunda a Igrexa-Santuario da Nosa Señora dos Remedios.

Pavimento orixinal da Praza Cruz dos Fornos
[© C. R. Cao]

A partires do estudo documental sobre a ponte Romana de Ourene, na segunda metade do s. XVI, sabemos que o pavimento desta gran arteria da cidade de Ourene estaba formado por “guijarros”, ao igual que a rampla de baixada á Capela¹³:

“Yten es condision que esta dicha puente por la parte de çima sea empedrada de gijarro...”

“Yten con condision que el dicho maestro que tomare la dicha obra y en quien se rrematare a de azer las gradas neçesarias para baxar desta puente a la hermita de nuestra Señora de rremedios”.

Estes pavimentos foron sacado á luz nas sondaxes arqueolóxicas que se realizaron, tanto con motivo da rehabilitación da casa do “fielato” –para

Igrexa Virxe dos Remedios. Pavimento de cantos rodados, espazo exterior [© C. R. Cao]

12. RODRÍGUEZ CAO, C. (1999): *Escavación arqueolóxica, precedida de sondaxes, no predio da praza Manuel Sueiro nº 4. Cidade de Ourene.* Dirección Xeral do Patrimonio Cultural. Xunta de Galicia.

13. Vid.: “Condiciones confeccionadas por Juan de Herrera para las obras de reformas y reparación del Puente Romano de Ourene”, en PÉREZ RODRÍGUEZ, F. (1998): “Las obras de reforma del puente de Ourene en la segunda mitad del siglo XVI”. *Boletín Auriense*, T. XXVIII. Ourene, pp. 135-153. Sobre A Ponte de Ourene vid.: RIVAS FERNÁNDEZ-XESTA, J. C. (2014): *A Ponte Maior. La razón de ser de una ciudad: El Puente Romano-Medieval de Ourene.* Ourene.

Casa Pazo dos Gayoso [© M. Xusto]

oficina de turismo- como as últimas intervencións de restauración da propia Igrexa-Santuário de Nsa. Sra. dos Remedios, acometidas tras o incendio do ano 2010¹⁴.

Naturalmente, dentro deste repertorio sobre pavimentos debemos referirnos aos documentados no interior das casas, e que en Ourense, un bo exemplo deles serían os rexistrados nas edificacións renacentistas (casas-pazo), vinculadas ás entradas e patios con columnas, como a Casa dos Gayoso¹⁵ ou Pazo dos Armada¹⁶, onde os seus pavimentos presentan diferentes deseños xeométricos (cadros de xadrez) e vexetais (rosáceas cuadriformes inscritas en circunferencias).

Por último, citaremos a outro tipo de solos, os da catedral de Ourense. As súas tres naves sufriron ao longo da historia diversas modificacións nos seus pavimentos, todos relacionados con sepulcros, algo que é unha constante neste tipo de edificios relixiosos até polo menos finais do s. XVIII ou principios do XIX, cando se inicia o proceso que levará á construción de cemiterios fóra das poboacións.

Nas últimas actuacións neste edificio catedralicio, encamiñadas á repavimentación das súas naves, púidose comprobar que o seu pavimento estaba realizado con lousas de pedra granítica, moitas delas delimitando sepulturas, de cronoloxía moderna, aínda visibles aos pés da nave central na parte posterior do Pórtico do Paraíso.

Nas naves laterais, o pavimento que circunda ás capelas, sancristía e paso á Clastra Nova (actual Museo Catedralicio), o pavimento estaba composto por lousas graníticas de maior tamaño, froito das alteracións/aproveitamentos de antigas laudas sepulcrais, algunhas delas, grazas á existencia de libros de rexistro de inhumacións, podemos saber a que individuo pertencía e a situación da sepultura.

Para finalizar, e dentro tamén do conxunto catedralicio, temos que destacar o pavimento orixinario que destapamos baixo as criptas abovedadas, que estaría relacionado cronoloxicamente coa obra inconclusa da Clastra Nova. Este pavimento está formado por unha capa de terra, cal, fragmentos pequenos de cuarcitas, todo elo moi compactado e aplanado.

O conxunto de pavimentos aquí presentados, *Debaixo dos nosos pés*, non queda finalizado, pois aínda resta por analizar pavimentos de cerámica, de madeira, pavimentos tipo *macadame* -resultado do progreso técnico, industrialización e introdución do automóbil-, pavimentos de xardíns, como os do Posío e Alameda, Burgas, etc., pavimentos que pisamos e percorremos todos os días nesta cidade de

14. RODRÍGUEZ CAO, C. (2000): *Memoria das sondaxes arqueolóxicas na Ponte Vella de Ourense*. Dirección Xeral de Patrimonio Cultural. Xunta de Galicia.; ID., *Memoria do Control Arqueolóxico na Igrexa-Santuaria dos Remedios, Ourense*. Dirección Xeral do Patrimonio. Xunta de Galicia.

15. FERNÁNDEZ QUINTELA, X. M., XUSTO RODRÍGUEZ, M. (1999): "Notas para o estudo da arquitectura civil do renacemento na cidade de Ourense. As casas con patio (I)". *Boletín Auriense* T. XXVI. Ourense, pp. 97-122.; XUSTO RODRÍGUEZ, M., FERNÁNDEZ QUINTELA, X. M. (2009): "Intervención arqueolóxica na casa pazo dos Gaioso", en *Ourense. A cidade, da orixe ao século XVI*. Ourense, pp. 211-246.

16. LAMAS BÉRTOLO, J. (2010): *Memoria do Control Arqueolóxico e análise de paramentos na rúa S. Miguel nº 5, Ourense*. Dirección Xeral de Patrimonio. Xunta de Galicia.; FERNÁNDEZ QUINTELA, X. M., XUSTO RODRÍGUEZ, M. (1999): "Notas para o estudo da arquitectura civil do renacemento na cidade de Ourense. As casas con patio (II)". *Boletín Auriense* T. XXIX. Ourense, pp. 47-87.

Pazo dos Armada. Pavimentos de cantos rodados con motivo de rosácea cuadriforme inscrita nunha circunferencia. [© J. Lamas]

Pazo dos Armada. Pavimento con decoración de motivos de cadros de xadrez [© M. Xusto]

Catedral de Ourense. Obras de restitución de pavimento [© C.R. Cao]

Auria e que nos amosan o aproveitamento das materias primas dispoñibles localmente, principalmente o granito e as cuarcitas ou cantos rodados, revelando a mestría das diferentes civilizacións que van transformando a nosa cidade a través dos séculos.

Catedral de Ourense. Lauda sepulcral reaproveitada no pavimento
[© C.R. Cao]

Catedral de Ourense. Debuxo de lauda sepulcral
[© P. Boluda]

Catedral de Ourense. Lauda sepulcral reaproveitada no pavimento [© C.R. Cao]

GLOSARIO DE TERMOS DE ENXEÑARÍA ROMANA

Bipedalis: ladrillo cadrado de dous pés por lado, uns 59,2 cm.

Hypocaustum: cámara abovedada onde estaban as caldeiras que quentaban as salas de baños e as casas.

Opus signinum: morteiro de cal e po de ladrillo, utilizado como enlucido de carácter impermeable. Recibe o seu nome de Signia, cidade da Lacio.

Opus testaceum: Aparello de ladrillo moi utilizado sobre todo nas termas, pola súa resistencia aos cambios de temperatura.

Opus tessellatum: Mosaico. Solado de luxo constituído por pequenas pezas cúbicas de pedra (*tesserae*) formando debuxos.